

ГРАМАТИЧНА СТИЛІСТИКА

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2020.92.19>

УДК 811.161.2'367.626

«ТАКІ СВОЇ ЧУЖІШІ ЧУЖИНИ» (ВИРАЖАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ МОРФОЛОГІЧНИХ КАТЕГОРІЙ У РОМАНІ ЛІНИ КОСТЕНКО «БЕРЕСТЕЧКО»)

ДІЛЬНА

Оксана Андріївна,

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри гуманітарної
освіти Львівського обласного
інституту післядипломної
педагогічної освіти;
вул. Огієнка, 18а, Львів,
Львівська область, 79007
E-mail: dilnamartynyak@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7798-7374>

Oksana

DILNA,

PhD in Philology, Docent of the
Humanities Education Department of
Lviv Regional Institute of Post-
Diploma Pedagogical Education;
Ohienka St., 18a, Lviv,
Lviv region, 79007
E-mail: dilnamartynyak@gmail.com

У статті проаналізовано стилістичну роль слів різних частин мови (іменників, прикметників, займенників, дієслів) у романі Ліни Костенко «Берестечко». Розкрито виражальні можливості граматичних аномативів, ужитих у тексті роману. Описано прийом переносного вживання однієї морфологічної форми замість іншої (однина іменника замість множини і навпаки, взаємозаміна займенників одного розряду, часових, особових і способових форм дієслова) і спричинену цим явищем зміну змісту висловлювання.

Ключові слова: виражальні можливості, стилістична функція, морфологічна категорія.

Геніальність поетичного таланту Ліни Костенко виявляється не лише у вдалому виборі сюжетів для своїх творів, майстерно виписаних характерах персонажів, строгому дотриманні законів віршування (рима, ритм, розмір), але й в умілому використанні вже наявних мовних засобів і пошуку власне авторських, які й створюють індивідуальний стиль письменника.

Дослідники мовотворчості Ліни Костенко звернули увагу на неологічні експерименти (Г. Вокальчук, В. Статеева), роль фразеологізмів (Г. Віват), метафору (Н. Слобода), але всебічна і повна характеристика авторського стилю передбачає аналіз мовних засобів усіх рівнів, адже в процесі творення художнього тексту «взаємодіють усі мовні засоби – лексика, фразеологія, словотвір, синтаксис...» [Єрмоленко 2018: 13].

Виразальні можливості мовних засобів граматичного рівня по-різному виявляються в художньому стилі мовлення. Вони з'яскравлюють мову поетичного твору тоді, коли письменники вдаються до граматичних анормативів, які спочатку сприймаються як «поетична вільність» [Пономарів 2000: 157], а згодом стають вдалим стилістичним засобом чи навіть нормою літературної мови.

У романі «Берестечко» Ліна Костенко, за словами І. Дзюби, пропонує власний погляд на події під Берестечком. «У неї Берестечко – узагальнений образ національної історичної поразки, проєктований і на минулі, і на майбутні часи. З осягненням її причин, наслідків, уроків. І самий програний бій, і наступний реванш залишаються поза межами роману, вони немовби винесені за дужки. Ми бачимо і чуємо самого Хмельницького... в розпачливому становищі, наодинці зі своїми тяжкими думками» [Дзюба 2010: 186]. Тому варто врахувати психологічний стан головного героя, який одночасно є оповідачем у творі, бо всі описані в романі події подано крізь призму його суб'єктивного сприймання і переживання. Мова твору заслуговує на особливу увагу, адже це суцільний внутрішній монолог героя, у якому, завдяки різноманітним мовним засобам, якнайкраще виявляються емоції мовця, його ставлення до когось і до чогось.

Для детального стилістичного аналізу морфологічних категорій художнього тексту виділимо два типи авторських прийомів: новотвори морфологічного рівня та вживання однієї граматичної форми замість іншої. Проаналізуємо частини мови з найбільшими виражальними можливостями, тобто ті, що становлять основу тексту будь-якого стилю, – іменники, прикметники, займенники і дієслова.

Особливістю авторського стилю є вживання форми одного числа іменника замість другого. Приміром, використання однинного іменника у формі множини суперечить літературній нормі, але створює потрібний стилістичний ефект. Передовсім це стосується абстрактних іменників: а) *Богдан Хмельницький, хуторянець, домодержавець, власник **дїбр*** (КЛ: 31): ненормативна форма множини іменника *добро*, з одного боку, підкреслює кількість, наголошує на матеріальних статках особи, а з другого боку, слугує доречним засобом стилізації під високе урочисте мовлення, адже побуває в конфесійному стилі, а саме – в Молитві до Святого Духа; б) *...розхриставившись в своїх святих **обуреннях**, я кинув серце, як чирвовий туз* (КЛ: 30): форма множини віддієслівного однинного іменника *обурення* наголошує на інтенсивному вияві названої дії – обурення особи; в) *Чи ми вже здобич для чужих **сваволь**?* (КЛ: 40): форма множини іменника *сваволя* не лише підкреслює високий ступінь свавілля, що його виявляють стосовно українського народу, але й наголошує, що таке ставлення українці відчують з боку різних народів; г) *І звичка, звичка, спадок всіх **неволь*** (КЛ: 62): форма множини іменника *неволя* зосереджує увагу на тривалості й повторюваності названого становища в різні періоди історії українського народу; г) *Він був людина – не із чемних і не співав мені **осани*** (КЛ: 77): у цьому разі ненормативна форма множини знижує загальний тон висловлювання і позбавляє це слово застарілого й урочистого відтінків.

Цікаві стилістичні прийоми з'являються в результаті переосмислення й узагальнення значення власних назв (антропонімів і топонімів). Використовуючи назву міфічного персонажа або історичної особи у множині, автор влучно й лаконічно характеризує героя твору, адже виникають відповідні

асоціації. Форма множини підкреслює, що мовець у цьому разі абстрагується від названої особи, наголошує на позитивних чи негативних рисах, які властиві багатьом, наприклад: *Вони ж ніколи не були скупими на тридцять срібних для іуд* (КЛ: 6); *... були преславні наші козаки – як ті Ахіли і як ті Геракли* (КЛ: 96). Написання з великої літери підкреслює позитивні конотації, пов'язані з цими іменами, а мала літера і форма множини наголошують на негативному ставленні мовця до згаданих осіб.

Трапляється в романі авторське переосмислення географічних назв. Форму множини утворено від топонімів, що вживаються лише в однині:

1. *Але ж він був, той Корсунь, та Пилява! Я виграв би ще тисячу Пиляв!* (КЛ: 85). Форму множини утворено від власної назви *Пилява* й ужито, щоб наголосити на важливості цієї перемоги в історії українського народу і на можливості її повторення за інших умов. Прикметно, що в історичній науці частіше вживають назву «битва під Пилявцями». Окрім цього, невідомо, де саме відбулася битва, адже існує три географічні назви, з якими можна її пов'язати: *Пилява, Пилявці, Пилявка* [Козак 2008: 3]. Поетеса обрала назву *Пилява*, яка, на відміну двох інших здрібнілих назв, надає висловлюванню більш урочистого звучання і більш доречно для опису величної перемоги.
2. *Коли ж віднімуть у людей і мову, коли в сибірах закатруплять їх* (КЛ: 110 – 111): у цьому разі форма множини поширює географічну назву в просторовому плані, аби підкреслити значну кількість тих місць, де були знищені українці. Написання з малої літери надає такій власне авторській граматичній формі негативної конотації.

Трапляється стилістичний засіб протилежний до попередніх, а саме – використання форми однини іменника замість множини: *Хоч би й від турка чи від москаля, хоч би там що, – посли недоторканні* (КЛ: 80); *Зісюди все під Берестечко пхалось... І наймані полки. І навіть німець Страус мені у саме центро поціляв. Там був француз, розчесаний на проділь. І влох, і угрин, і литвин, і сакс* (КЛ: 56). Тут прийом синекдохи (одна форма числа замість другої) вжито для узагальнення.

Назва однієї особи за національністю замість назви народу чи держави надає висловлюванню фамільярного відтінку.

Цікаві власне авторські новотвори трапляються серед форм ступенювання прикметників. Письменниця нерідко творить форми вищого і найвищого ступенів порівняння від прикметників (і не тільки), які, відповідно до норм сучасної української літературної мови, їх не утворюють. Приміром, це стосується якісного прикметника *чужий*, що позначає абсолютну ознаку: *Такі свої **чужіші** чужини* (КЛ: 65). Цей неологізм покликаний підкреслити винятково високий ступінь вияву ознаки, цьому сприяє ще й тавтологія. Хоча, з погляду літературної норми, тут маємо огріх, адже пропущено прийменник. Можливо, пропуск цього компонента допомагає підсилити тавтологію і спричинений особливостями віршування.

Трапляються й інші форми ступенювання якісних прикметників, що не відповідають літературній нормі, наприклад: *...то все чужі. А Вишневецький – наш. І ось тому для мене він **найгідчий*** (КЛ: 75); *У Суботів не треба. Там ВОНА. Там тінь її. Там згадка **найпоганиша*** (КЛ: 126). Наведені приклади ілюструють надзвичайно високий ступінь вияву огиди щодо названих осіб, яка так сильно бентежить мовця, що він припускається мовних помилок.

Новотвором є форма вищого ступеня порівняння, мотивована відносним прикметником *безправний*: *Якщо вже я дізнав таку зневагу, то як живуть **безправніші**, ніж я?!* (КЛ: 72). Така форма слугує додатковим засобом підсилення основного значення прикметника – «який позбавлений того, що названо мотивувальною основою (право)»; префікс також вказує на відсутність того, що названо мотивувальним словом. Форма вищого ступеня порівняння з'яскравлює мовлення персонажа і надає йому більшої виразності й експресивності.

Ненормативною з погляду граматики, але цікавою у фокусі стилістики є форма ступенювання *найвченіший*, утворена від прикметника віддіеприкметникового походження *вчений*: *Чи мав при собі гроно **найвченіших** мужів, пійтів і музик?* (КЛ: 96). Уживаючи таку словоформу, мовець підкреслює високий ступінь освіченості осіб, виокремлюючи їх з-поміж інших.

Власне авторська форма вищого ступеня порівняння прикметника *татарішій*, вочевидь, мотивована відносним прикметником *татарський*. Значення неологізму дає яскраву характеристику особі, наголошуючи на національності: *А він мене списом припер до намету та так суверделить мені у груди, щоб татари ж бачили, що він татарішій!* (КЛ: 86). З контексту розуміємо, що персонаж, який не є татариним за походженням, намагається своєю поведінкою довести відданість цьому народові. Новотвір наголошує на тому, що особа за багатьма ознаками перевершує представників згаданого етносу.

Серед усіх частин мови займенникам найбільше притаманна абстрактність і втаємниченість семантики, що слугує добрим підґрунтям для творення стилістичних фігур. На думку мовознавця А. Капелюшного, займеннику притаманний так званий «егоцентризм», тобто слова цієї частини мови позначають реалії довколишнього світу саме з погляду мовця [Капелюшний 2011: 240]. Оскільки в романі Ліни Костенко головний герой є одночасно оповідачем, то вживання займенників має свою специфіку.

Особові займенники є доречним засобом узагальнення, приміром, уживаючи займенник *ми*, головний герой ототожнює себе з народом: *Ми, вільні люди вільної землі, тавро поразки маєм на чолі* (КЛ: 98). Вживаючи щодо свого народу займенник *вони*, навпаки, ніби віддаляється, відокремлюється від нього: *Як я втомився бути все на людях! Важке це діло – влада, булава. То вони люблять, то вони не люблять* (КЛ: 80).

Переносне використання одного займенника замість іншого трапляється в мовленні головного героя-оповідача: особовий займенник *ти* на місці *я*. Наприклад: *Чмели тютюн, ти, Божа лялько з глею! Ти ж скинув ярма в Різани Яри!* (КЛ: 8); *Чого ти ждеши?* (КЛ: 2). Це також прийом абстрагування, адже головний герой сам собі дорікає. Як слушно зазначає С. Єрмоленко, це «стилістичний засіб уникнення однотонності художнього наративу, внесення в нього комунікативно-стилістичних ознак внутрішньої мови», «стилістичний засіб діалогізації тексту» [Єрмоленко 2018: 17].

Діалогізація тексту побудована на використанні присвійного займенника *твій* замість *мій*: *Лежить твоя зглузована Україна, схрестивши руки всіх своїх шляхів* (КЛ: 3); *І Бог згортає чорними сувоями Твоє терпіння, виткане з біди...* (КЛ: 7); *Твою свободу охрестили грати* (КЛ: 2); *Хмелій, Хмельницький! Де ж твої клейноди?* (КЛ: 2).

Нерідко мовець уживає присвійний займенник *мій* у поєднанні з географічними назвами, отже, це не вказівка на належність. Займенник підкреслює індивідуальне сприйняття певної події, що пов'язана з власною назвою, наголошує на важливості останньої для мовця: *О де мій Корсунь? Де моя Пилява? Де перемог високе знамено?!* (КЛ: 10). Присвійний займенник *наш* влучно і промовисто наголошує на етнічній спорідненості: *...то все чужі. А Вишневецький – наш. І ось тому для мене він найгідчий* (КЛ: 75). У цьому контексті вказівка на спорідненість звучить з гіркотою і, навіть, відразою.

Виразні стилістичні можливості притаманні присвійному займенникові *свій*. Часом він заміняє прикметник *рідний*, вказуючи на місце проживання персонажа, на національне самовизначення: *Біля свого села – аж там вже розридалось* (КЛ: 14); *Я розминаюсь із своїм народом* (КЛ: 15); *Видать, це наше неподільне право – своїх гетьманів обкидать багном* (КЛ: 81).

Присвійний займенник *свій* нерідко вказує на окремішність, індивідуальність. Це стосується: а) незалежної держави: *Шукати Україну в Україні. Десь має ж бути, десь вона та є! Своя. Свобідна* (КЛ: 14); *Порад не потребую, В своїй державі якомсь розберусь* (КЛ: 29); *Ми ж за державу билися своєю* (КЛ: 55); б) індивідуального сприйняття дійсності: *А тут, добивши слово до сколотин, Всяк хоче правду виказати своєю* (КЛ: 81).

Зрідка натрапляємо на стилістично виразні неологізми, утворені за допомогою здрібнених суфіксів *-ісеньк-*, *-еньк-* від займенників, що змінюються за прикметниковою парадигмою. Такі новотвори надають висловлюванню пестливо-голубливого тону, наприклад: *Тартак. Гамарня. Зеленаста жабка у копаниці – і та моя. Така ж моя, така ж моїсенька!* (КЛ: 31). Прикметниковий демінутивний суфікс посилює займенникове значення близькості, спорідненості. Здрібніла

форма означального займенника *весь* підкреслює повноту ознаки, на яку він вказує: *Убиті коні... потязі боліт... і я один на всенький кругосвіт...* (КЛ: 23).

Вказуючи на високий ступінь вияву ознаки, займенник *такий*, насправді, приховує її та інтригує читача. З контексту розуміємо, що мовцеві бракує слів, щоб назвати цю ознаку, приміром: *А що вже Ляницкоронський, то там **таке** барило, там на **такому** пиві настояна пиха* (КЛ: 60); *Гусар крилатий – то **така** споруда, що тільки шаблю вищербив об ню* (КЛ: 3). Вказівний займенник *той* нерідко зосереджує увагу читача на чомусь дуже важливому, підкреслює щось. Уживаючись поряд із власними назвами, він наголошує на їх значущості в історії українського народу: *Але ж він був, **той** Корсунь, **та** Пилява! Я виграв би ще тисячу Пиляв!* (КЛ: 85).

Яскраві виражальні можливості виявляються в разі повторення того самого займенника. У мові головного героя нанизування особового займенника *я* звучить як самонавіювання і самопереконавання: *Він був король. **Я** мусив гнуть коліно. Воно не гнулось. **Я** його зігнув. **Я** все збагнув, **я** все тоді збагнув! **Я** усміхався білими губами* (КЛ: 62). Повторення займенника *він* вдало підкреслює важливість особи, про яку згадує мовець: *Але **він** був і піп, і воїн. Священик був на грізний час. **Він** був поставою достоїн. **Він** пастир був, і добре нас. **Він** дуже був значний* (КЛ: 77 – 78).

Уживання того самого особового займенника в різних відмінках дозволяє мовцеві підкреслити швидко зміну подій, вказавши на їх наслідки для осіб, адже останні можуть бути суб'єктом дії («переможець») і об'єктом дії («переможеним»): ***Я** скорше дуба вріжу, ніж **мене** поставлять на коліна* (КЛ: 28); *Вибираєм **ми** дорогу. І вона **нас** вибира* (КЛ: 29); *То **ми** шаблями брали ці фортеці, то ці фортеці добивали **нас*** (КЛ: 26). Повторення того ж займенника в різних відмінкових формах і нанизування займенників різних розрядів слугує своєрідним узагальненням, наголошує, що йдеться про звичні повторювані дії, що можуть стосуватися будь-кого: ***Ми** – хто за кого, **ми** – не хто кого* (КЛ: 97); *Все **хтось** про когось вигадає байку* (КЛ: 79); *Усі усім втовкмачують своє* (КЛ: 101).

Займенники нерідко субстантивуються зі стилістичною метою. Наприклад, форма чоловічого роду присвійних займенників *свій* і *наш* виконує номінативну функцію, називаючи осіб однієї національності: *Своїх – то з честю поховають. А наших – просто загребуть* (КЛ: 22). Субстантивована форма середнього роду виступає вдалим заміником словосполук «своя правда», «власна думка» тощо: *Усі усім втовкмачують своє* (КЛ: 101).

Переносне вживання дієслівних форм так само є характерною рисою авторського стилю. Насамперед йдеться про використання форми другої особи однини теперішнього часу замість форми першої особи однини. Оповідач, який одночасно є головним героєм, нерідко послуговується дієсловом у формі другої особи однини щодо себе самого, абстрагуючись, аналізуючи збоку свої вчинки, події з власного життя, приміром: *Сидиш в полоні на оболоні. Питаєш долю: – Чого живу* (КЛ: 7); *Боровся за свободу, не виборював свободу, тепер плати за право ходити по цій землі* (КЛ: 10); *Та ще той лицар. Глянеш уночі – а він лежить. Сахнешся* мимоволі (КЛ: 104).

Прикметною рисою спогадів головного героя, на основі яких побудовано роман, є змішування і зміщення часових площин. З цією метою автор вдається до переносного вживання форми одного часу замість іншого. Форму теперішнього часу використовують замість минулого, аби наблизити минулі події. Пригадуючи й аналізуючи ці події, мовець сприймає їх як такі, що відбуваються в момент мовлення: *Мій чорний сон – у хлющів зливи, у розлемішені шляхи, летять татари, в буйні гриви вчепившись, наче реп'яхи...* (КЛ: 5).

Форма майбутнього часу нерідко набуває відтінку позачасовості й позначає повторювані події: *Старенький ніп розпитує про все... Та журиться, А часом принесе то гарнець бобу, то кавратку меду* (КЛ: 19); *Напарила любистку, ще й чари немудрячі То випере сорочку, то їсти дасть і пить* (КЛ: 20). Із заперечною часткою *не* ця форма слугує вдалим заміником дієслова теперішнього часу, підкреслюючи неможливість виконання дії: *Цей дід гончар на гетьмана лихий. Все лає Хмеля, що така розруха. Із ним не побалакаєш, глухий* (КЛ: 103).

Особливої виразності набуває форма наказового способу дієслова із заперечною часткою *не(ні)*, вжита замість форми дійсного, щоб підкреслити неможливість виконання дії. Наказовий спосіб надає висловлюванню особливої емоційності й експресивності, адже є характерною рисою розмовного стилю мови: *А дощ хлющить. Ні провітку. Мокряччя... Ні шанця врий. Ні хліба підвези* (КЛ: 4). Для посилення експресії та емоційності мовлення форму другої особи однини наказового способу вживають у значенні дійсного. У цьому разі дієслівна форма має узагальнене значення і наголошує на примусовому виконанні дії: *Вже наших втрат неміряне число. А знов свободу починай з абетки* (КЛ: 69).

Форма інфінітива нерідко виконує роль наказового способу в офіційно-діловому стилі мови. Неозначена форма дієслова, на відміну від форми наказового способу, більш властива експресивному розмовному стилеві. Наказ у формі інфінітива звучить безапеляційно. Це наказ, який обов'язково буде виконано: *І навіть цей король збагнув тієї миті, хто перед ним лежить, І повелів перстом – от цього поховати – із почестями, в митрі* (КЛ: 78).

Отже, слова різних частин мови відіграють важливу стилістичну, а не лише текстотвірну, роль. Авторські граматичні анормативи нерідко стають вдалими стилістичними засобами, які допомагають якомога точніше передати інформацію, дотримуючись особливостей віршованої мови (рима, розмір, ритм). Вони створюють відповідний колорит, привертають увагу читача і наділяють висловлювання потрібними емоційними й експресивними відтінками.

Дзюба І. Пишеться «Велика книга нашого народу». *Костенко Л. Берестечко*. Київ: Либідь, 2010. С. 185 – 206.

Єрмоленко С. Філософія мови Олесья Гончара. *Культура слова*. 2018. №88. С. 11 – 29.

Капелюшний А. Трансформація текстотвірної ролі займенників у прямоефірному мовленні тележурналістів. *Вісник Львівського університету. Серія: Теле- та радіожурналістика*. 2011. Вип. 10. С. 239 – 245.

Козак І. Битва під Пилявою, Пилявцями, Пилявкою?... *Голос України*. 4 листопада 2008 року. URL: <http://www.golos.com.ua/article/180866> (останнє звернення 20.04.2020).

Пономарів О. Стилїстика сучасної української мови. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2000.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

КЛ. – *Костенко Л.* Берестечко. Роман. URL.pdf (останнє звернення: 24.04.2020).

REFERENCES

Dziuba, I. (2010) “The Great Book of Our People” is written. *Kostenko L. Berestechko*. Kyiv: Lybid, 185 – 206 (in Ukr.).

Yermolenko, S. (2018) Philosophy of Oles Honchar’s speech. *Culture of the word*, 88, 11 – 29 (in Ukr.).

Kapeliushnyi, A. (2011) Transformation of textcreative function of pronouns in live speech by TV journalists. *Bulletin of the University of Lviv. Series: Television and Radio Journalism*. Issue. 10. P. 239 – 245 (in Ukr.).

Kozak, I. (2008) The Battle of Pyliavoiu, Pyliavtsiamy, Pyliavkoiu?... *The voice of Ukraine. November 4*. URL: <http://www.golos.com.ua/article/180866> (last address: 24.04.2020) (in Ukr.).

Ponomariv, O. (2000) Stylistics of modern Ukrainian language. Kyiv: Navchalna knyha – Bohdan (in Ukr.).

LEGEND

КЛ. – *Kostenko, L. Berestechko*. Novel. URL: pdf (last address: 24.04.2020) (in Ukr.).

Статтю отримано 08.02.2020

Oksana Dilna

**«ТАКИ СВОЙІ ЧУZHИШИ ЧУZHИНУ»
(EXPRESSIVE POSSIBILITIES OF
MORPHOLOGICAL CATEGORIES
IN LINA KOSTENKO'S NOVEL «BERESTECHKO»)**

The article analyzes the expressive possibilities of the words belonging to different parts of speech (nouns, adjectives, pronouns, verbs) in Lina Kostenko's novel «Berestechko». The main focus is on the stylistic role of grammatical non-normatives used in the text of the novel in question: non-standard forms of the number of nouns, irregular forms of comparative degrees of adjectives and non-normative pronouns. Such forms are evaluated according to the norms of the literary language regarding their semantics and stylistic shades of meaning (solemnity, familiarity, diminutive form, intimacy, colloquialism, etc.) given to the utterance. There is a detailed description of the metaphoric use of one morphological form instead of another: singular form of noun instead of plural and viceversa, one pronoun instead of the other one, one tense form and mood of the verb instead of another. The article emphasizes the technique of nounstring (the same noun in different cases and pronouns of different categories). Stylistic aim of metaphoric form usage is clarified; the description is provided how the meaning of the utterance is changed, what stylistic shades of meaning appear in very separate cases and how they influence the communicative aim of the utterance.

Keywords: expressive possibilities, stylistic function, morphological category.